

O'RTA OSIYO QADIMIY TARIXIY SHAHARLAR MUDOFAA INSHOOTLARI TARIXI

Khafiza Khasanova

**senior teacher, Department of Landcape Design, Samarkand State Architecture and Civil Engineering Universitety named after Mirzo Ulugbek, Samarkand, Republic of Uzbekistan; xafizaxasanova8@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-4073-9889>
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20284627>**

Annotatsiya: Ushbu maqolada qadimgi O'rta Osiyo shaharsozligining ajralmas qismi bo'lgan mudofaa inshootlarining vujudga kelishi, tarixiy taraqqiyot bosqichlari va me'moriy-muhandislik xususiyatlari tizimli tahlil qilingan. Tadqiqot davomida Bronza, Antik va Ilk o'rta asrlar davriga oid Baqtriya, So'g'diyona hamda Xorazm vohalarining o'ziga xos mudofaa tizimlari qiyosiy o'rganilgan. Paxsa va xom g'ishtdan barpo etilgan shahar devorlari, burjlar, xandaqlar va arklar arxitekturasining o'zgarish sabablari harbiy taktika takomillashuvi bilan bog'liq holda yoritilgan.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo, mudofaa inshootlari, paxsa, xom g'isht, qal'a, burj, shinak, ark, Kampirdevor, Ayozaqal'a, Afrosiyob, harbiy me'morchilik.

Аннотация: В данной статье проводится систематический анализ возникновения, исторических этапов развития и архитектурно-инженерных особенностей оборонительных сооружений, являвшихся неотъемлемой частью древнего градостроительства Центральной Азии. В ходе исследования проведено сравнительное изучение специфических оборонительных систем Бактрии, Согдианы и Хорезма, относящихся к эпохе бронзы, античности и раннего средневековья. Архитектура крепостных стен, башен, рвов и цитаделей, возведенных из пахсы и сырцового кирпича, освещается в связи с совершенствованием военной тактики.

Ключевые слова: Центральная Азия, оборонительные сооружения, пахса, сырцовый кирпич, крепость, башня, бойница, цитадель, Кампырдевор, Аяз-кала, Афрасиаб, военная архитектура.

Abstract: This paper provides a systematic analysis of the origin, historical development stages, and architectural-engineering features of defensive structures, which were an integral part of ancient Central Asian urban planning. The study comparatively examines the specific defensive systems of Bactria, Sogdiana, and Khwarazm dating back to the Bronze Age, Antiquity, and the Early Middle Ages. The architecture of city walls, towers, moats, and citadels built of pakhsa (rammed earth) and mud bricks is highlighted in connection with the evolution of military tactics.

Keywords: Central Asia, defensive structures, pakhsa, mud brick, fortress, tower, loophole, citadel, Kampyrdevar, Ayaz-kala, Afrasiab, military architecture.

Kirish. O'rta Osiyo — qadimiy sivilizatsiya beshiklaridan biri bo'lib, shaharsozlik madaniyati, dehqonchilik vohalari va Buyuk Ipak yo'li chorrahalarida joylashgan yirik davlatlar bilan mashhur. Mintaqaning ming yillik tarixi davomida yuzaga kelgan shahar-davlatlar va o'troq aholi punktlari doimiy ravishda ko'chmanchi qabilalar hujumi yoki qo'shni davlatlar istilosi xavfi ostida bo'lgan. Shu sababli, qadimiy O'rta Osiyo shaharsozligining ajralmas qismi — mudofaa inshootlari hisoblanadi. Ular shahar atrofini o'rab oluvchi mustahkam devorlar,

burjlar, xandaqlar va ark (qo'rg'on)lardan iborat bo'lib, nafaqat himoya vazifasini, balki davlatchilikning ramziy belgisi hamda ijtimoiy-siyosiy markaz rolini o'tagan.

Mudofaa inshootlarining shakllanishi va tarixiy bosqichlari. O'rta Osiyoda mudofaa inshootlari tarixi miloddan avvalgi davrlarga borib taqaladi. Tadqiqotchilar ushbu mudofaa tizimi rivojlanishini bir necha asosiy bosqichga bo'lishadi:

Bronza davri (m.avv. II ming yillik): Surxondaryo vohasidagi Sapallitepa va Dashli-3 (Baqtriya) yodgorliklari mudofaa devorlari bilan o'ralgan ilk istehkomlardan hisoblanadi. Ular to'g'ri burchakli shaklda qurilib, qo'shaloq mudofaa devoriga hamda murakkab labirintsimon kirish yo'laklariga ega bo'lgan.

Antik davr (m.avv. VI - m.v. V-VI asrlar): Bu davrda Xorazm, So'g'd va Baqtriya hududlarida yirik shahar-qal'alar shakllandi. Afrosiyob (Samarqand), Erqo'rg'on (Qashqadaryo), Qo'yqirilgan qal'a va Ayoqzal'a (Xorazm) shular jumlasidandir. Bu davr mudofaa tizimlari dushmanning og'ir harbiy texnikasiga qarshi dosh beradigan qalin devorlari bilan ajralib turadi.

Ilk o'rta asrlar (VI-VIII asrlar): So'g'd va Buxoro vohalarida "Kampir devor" (Devori kanpirak) tizimi rivojlangan. Bu butun bir vohalarni ko'chmanchilar hujumidan himoya qiluvchi ulkan, uzun devorlar tizimi bo'lib, Buxoro vohasini o'ragan mudofaa chizig'i 300 kilometr dan ortiq masofaga cho'zilgan.

Mudofaa inshootlarining arxitekturasini va muhandislik tuzilishi. Qadimiy O'rta Osiyo mudofaa inshootlari, asosan, mahalliy xomashyo — paxsa (siqilgan tuproq) va xom g'ishtdan barpo etilgan. Ushbu materiallar quruq va issiq iqlim sharoitida o'ta mustahkam bo'lib, zilzilalarga va dushman zarbalariga yaxshi dosh bergan.

Devorlar va xandaqlar: Shahar devorlari odatda qalin (ba'zan 5-10 metrgacha) va baland qilib qurilgan. Devorlar poydevoriga keng va chuqur xandaqlar qazilib, ular ko'pincha suv bilan to'ldirilgan. Bu chora dushmanning devor tagiga o'ra qazib, ichkariga kirishiga to'sqinlik qilgan.

Burjlar (minoralar): Devorlar bo'ylab har 20-30 metr masofada to'g'ri burchakli, doira yoki yarim doira shaklidagi burjlar o'rnatilgan. Burjlar jangchilar uchun uzoqni kuzatish punkti va yon tomondan kelayotgan dushmanga kamondan o'q otish joyi vazifasini bajargan.

Shinaklar va galereyalar: Devorning yuqori qismida yoki uning ichki yo'laklarida (galereyalarda) jangchilar yashirilib o'q otishi uchun maxsus shinaklar (tuynuklar) qoldirilgan. Shinaklar ko'pincha qiyg'och shaklda bo'lib, ichkaridan keng, tashqaridan tor qilib ishlangan.

Darvozalar va ark: Qal'alarga kirish qismi eng zaif nuqta hisoblangani uchun darvozalar maxsus ikki yondosh minora va mudofaa yo'laklari (labirintlar) bilan himoyalangan. Shahar markazida esa hukmdor saroyi va xavf tug'ilganda so'nggi mudofaa nuqtasi hisoblangan "Ark" (ichki qal'a) joylashgan.

Mintaqaviy xususiyatlar va mashhur qal'alar.

1. Qadimgi Xorazm me'morchiligi: Xorazm o'lkasi o'zining mustahkam qal'alari bilan dunyoga mashhur. Zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto"da ham Xorazm "baland devorli, istehkomli shahar" deb ta'riflanadi. Bu yerda antik davrda qurilgan Ayoqzal'a (1, 2, 3), Tuproqqal'a va Jonboosqal'a kabi yodgorliklar saqlanib qolgan. Ayoqzal'a devorlari bugungi kunda ham o'zining ulug'vorligini yo'qotmagan bo'lib, qiyalikda joylashgani tufayli mudofaa uchun juda qulay bo'lgan.

2. So'g'diyona va Buxoro mudofaa tizimi: Qadimgi Marokanda (Afrosiyob) miloddan avvalgi VI-IV asrlarda ko'p qatlamli mudofaa devorlari bilan o'ralgan bo'lib, Aleksandr Makedonskiy yurishlari davrida ham yirik qarshilik ko'rsatgan. Buxoro vohasidagi Kampirdevor tizimi esa butun bir dehqonchilik madaniyatini asrab qolishga xizmat qilgan ulkan muhandislik inshootidir.

3. Baqtriya istehkomlari: Amudaryoning yuqori oqimida joylashgan Baqtriya shaharlari (masalan, Qiziltepa, Dalvarzintepa) Sharq va Ellinizm (Grek-Baqtriya) harbiy san'ati an'analarini o'zida mujassam etgan. Bu yerda devorlar ichida maxsus ikki qavatli mudofaa yo'laklari qurilgan.

Mudofaa tizimining evolyutsiyasi

Vaqt o'tishi va harbiy taktikalarning o'zgarishi bilan mudofaa inshootlari ham takomillashib borgan. Dastlabki davrlarda (Bronza va ilk Antik davr) devorlar ichi bo'sh, ichki galereyali bo'lgan bo'lsa, keyinchalik (O'rta asrlarga yaqin) dushmanning devor buzuvchi taran qurilmalari va og'ir manjanliqlari (tosh otuvchi qurollari) rivojlanishi natijasida devorlar butunlay quyma paxsadan, ichi to'ldirilgan mustahkam bloklar ko'rinishida qurila boshlangan.

Xulosa. O'rta Osiyo qadimiy shahar mudofaa inshootlari mintaqa xalqlarining yuksak muhandislik, harbiy strategiya va me'morchilik mahoratidan dalolat beradi. Ushbu istehkomlar nafaqat shaharlarni harbiy xavflardan saqlab qolgan, balki vohalardagi o'troq dehqonchilik, Buyuk Ipak yo'lidagi xalqaro savdo va madaniy hayotning barqaror davom etishini ta'minlagan. Qadimgi Xorazm, So'g'd va Baqtriya qal'alari bugungi kunda ham jahon madaniy merosining eng nodir yodgorliklari hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Tolstoy S. P. *Drevniy Xorezm: Opit istoriko-arxeologicheskogo issledovaniya*. – M.: MGU, 1948.
2. Shishkin V. A. *Varaxsha*. – M.: Izdatelstvo AN SSSR, 1963.
3. Askarov A. A. *Sapallitepa*. – T.: Fan, 1973.
4. Rtveladze E. V. *Drevniye goroda Sredney Azii*. – T.: Fan, 1982.
5. Buryakov Yu. F. *Istoricheskaya topografiya drevnih gorodov Tashkentskogo oazisa*. – T.: Fan, 1975.
6. Filanovich M. I. *Tashkent: Zarojdeniye i razvitiye goroda i gorodskoy kulturi*. – T.: Fan, 1983.
7. O'zbekiston tarixi. (I jild. Eng qadimiy davrlardan XVI asrgacha). – T.: "Fan", 2000.
8. Pugachenkova G. A. *Iskusstvo Baqtrii epoxi Kushan*. – M.: Iskusstvo, 1979.